

SINTEZA SREDNJOVJEKOVNE KNJIŽEVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Herta Kuna: *Srednjovjekovna bosanska književnost*.
Sarajevo, Forum Bosnae, 2008., 383 str.

Veoma ugledna i plodna znanstvenica i profesorica Filozofskoga fakulteta u Sarajevu (1958. – 1987.) Herta Kuna (Požega, 13.III.1922. – Zagreb, 30.VII.2009.) podarila nam je u knjizi *Srednjovjekovna bosanska književnost* sintezu bosanskohercegovačke srednjovjekovne pismenosti i književnosti. Toj je sintezi prethodilo više desetljeća intenzivnih Kuninih proučavanja pojedinih jezičnih razdoblja, od ranoga srednjovjekovlja do *Bosanskoga prijatelja* (polovica 19. stoljeća). Već je u tim svojim prijašnjim radovima Herta Kuna inovirala pristup povijesti jezika spajanjem tradicionalne filološke metode s novim sociolingvističkim poimanjem književnoga i standardnoga jezika.

Knjiga koja se ovdje prikazuje, donekle je bila nagovještena već 1974., kada je Herta Kuna u sklopu *Hrestomatije starije bosanske književnosti* priredila prvu knjigu *Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*. U njoj je jasno definirala značenje atributa *bosanski* u svojim tekstovima: »termin *bosanski* kad se odnosi na srednji vijek pokriva čitavi prostor srednjovjekovne bosanske države, što znači i Hum«.¹ Tu je, čini mi se, jedan od ključeva za prijemčivost najnovijega Kunina djela.

Knjiga *Srednjovjekovna bosanska književnost* (objavljena kao 45. broj časopisa *Forum Bosnae*) obaseže 383 stranice, od kojih je 229 »čistoga« teksta, a 118 stranica veoma su kvalitetne uglavnom višebojne ilustracije, dok preostalih 36 str. zapremaju skraćeni popis rabljene literature, kazalo imena i *Urednički pogovor* iz kojega se doznaje da je rukopis predan izdavaču još 1992. godine, ali »različite neprilike nisu dopustile da knjiga do sada [tj. 2008., točnije 2009.] izađe« (str. 374). Knjiga je, mora se priznati, doista raskošno opremljena.

Nakon što je autorica u uvodnom poglavlju jasno definirala granice i

¹ Kuna, Herta: *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Knjiga I (*Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*), Svjetlost, Sarajevo 1974., 12.

vremena i prostora i sadržaja koji obrađuje, prelazi na analizu »književne produkcije« držeći da u nju ulazi sve što je tvorilo »pismenu komunikaciju« u označenim odrednicama. Da izlaganje o književnosti bude još razumljivije, pojasnila je u prvim poglavljima društveno-političke prilike (str. 21–32), kulturne prilike (str. 33–44), religijske prilike (str. 45–63) upućujući zahtjevnijega čitatelja na detaljnija pojašnjenja u postojećoj literaturi, za koju bi se danas moglo reći i da je djelomično zastarjela, ali je u vrijeme nastanka knjige bila gotovo jedina. Potom govori o pismu i jeziku (str. 64–79), gdje ističe da je »cjelokupna pismenost srednjovjekovne Bosne pisana ponešto specifičnim tipom ćirilice« koja se odlikuje »manje u paleografskom pogledu, tj. u morfologiji slova, a više u ortografiji« (str. 64). Rutinerski, kao vješt i iskusan pedagog i znanstvenik, iznosi konkretne dokaze za glavnu tvrdnju o osobitostima pisma kodeksa i putovima njegova dospijeca na bosanskohercegovačke prostore.

Samu srednjovjekovnu književnost razdijelila je na bosansku religijsku književnost (str. 83–177) i sekularnu književnost (str. 257–237). Pod religijskom bosanskom književnošću smatra samo onu koja je nastala u heretičkoj Crkvi bosanskih krstjana (»ukoliko izuzmemo dva teksta, jedan iz pravoslavnog, drugi iz katoličkog religijskog kruga«, str. 83) i koju tvore »biblijski tekstovi, prije svega Novi zavjet«, ističući često da nije moguće utvrditi njezin obim jer »podosta od te produkcije nije ni stiglo do naših dana, ... a na temelju sačuvanoga nije ga [tj. obim] moguće ni u potpunosti identificirati, pa ni valorizirati« (str. 83).

Vodeći računa o književnojezičnim potrebama pismene sredine i korisnika postojećega korpusa ili ostataka srednjovjekovne književnosti s bosanskohercegovačkog tla, autorica donosi mnoštvo važnih informacija o paleografiji, ortografiji, jeziku, leksiku, fonetici i morfologiji teksta sačuvanih i proučenih kodeksa evanđelja: Miroslavljeva, Manojlova, Divoševa, Kopitareva, Nikoljskoga, Vrutočkoga, Jevanđelja iz Dovolje, Pripkovićeve, Čajničkoga, Sofijskoga, Daničićeva, Trećega beogradskoga, Srećkovićeve, Grigorovič-Giljferdingovih odlomaka, Batalova jevanđelja, Belićevih listića, Jevanđelja Qn I N°26, i Vatikanskoga (str. 91–141), te šest apostola: Giljferdingov ili Lenjingradski, Pantelejmonov, Grškovićev odlomak, Mihanovićev odlomak, Beogradski i Odlomak Giljferdingova Apostola br. 97 (str. 141–156) i tri zbornika: Hvalov, Mletački i Radosavljev (str. 156–172) kojima dodaje i dijelove što ih je u uvodu (str. 88) nave-la kao »spomenike« koji ne tvore dio bosanske religijske književnosti, a to su: Listić iz Montepandona, Bosanski kijeovski odlomak parimejnika i Splitski odlomak glagoljskoga misala (str. 172–177), također pripadnost bosanskoj religijskoj književnosti odriče Hrvojevu misalu, jer ga nije Hr-

voje naručio nego su mu ga poklonile »dvije značajne ličnosti katoličke crkve: nadbiskup Pelegrin i kardinal Acciainoli« (str. 177). »Repertoar bosanskih kodeksa«, rezimira Kuna u zaključku, »veoma je uzak«:

najveći su dio kodeksa četverojevanđelja (ili njihovi ostaci), samo su dva manje-više kompletni apostoli. Od tri zbornika jedan, Radoslavljevi, sastoji se praktično samo iz Apokalipse kojoj je dodan kratki molitveni tekst, te početak Jevanđelja po Jovanu. Ostala su dva zbornika raznovrsnija, ali i u njima u najvećem dijelu teksta zastupljene su biblijske knjige Novoga zavjeta..., u zbornicima (Hvalovom i Mletačkom) sačuvan je izvjestan broj pratećih egzegetskih tekstova, prologa i apokrifa, Dekalog iz Starog zavjeta, a u Hvalovom zborniku, koji je sačuvan kompletno, dodan je na kraju i Psaltir iz Starog zavjeta i devet bibličkih pjesama... S obzirom na to da su kodeksi, kako se vidi iz kolofona (svi pisari su se predstavili kao krstjani), nastali u krilu Crkve bosanske, očekivalo se i tražilo u njima heretičkih naznaka. Samo su se u tri kodeksa našle heretičke glose... (str. 350–351)

I tu u zaključku H. Kuna ponovo ističe da kodeks zvan Miroslavljevo evanđelje, iako je nastao na humskom području, »u strogom smislu riječi ne pripada užoj bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti« (str. 350).

U poglavlju »Sekularne književnosti« autorica piše samo o *Aleksandridi* (zapravo o kodeksu zvanom *Berlinska Aleksandrida*) i na osnovu paleografskih, ortografskih i jezične analize zaključuje da je kodeks prepisan na bosanskom tlu poslije 1463. godine i vjerojatno je »rad bosanskih franjevača« (str. 264), a »postoje dosta uvjerljivi argumenti za hipotezu i o ranijoj prisutnosti ovoga djela u Bosni« (str. 351).

Pored tih još dvije komponente tvore srednjovjekovnu bosansku književnost: historiografija (str. 269–277) i epigrafska književnost (str. 281–308), dok dokumente proizvedene u banskim i drugim bosanskohercegovačkim vlasteoskim pisarnama svrstava u »administrativno-pravnu pismenost« (str. 323–237). Postojanje historiografije, kao dijela bosanske srednjovjekovne književnosti, prvenstveno zasniva na dvjema bilješkama Jakova Lukarevića u djelu *Copioso ristretto de gli annali di Ragusa* (Venecija, 1604.) koji se jedanput poziva na kroniku Emanuela Grka, navodnoga kroničara Hrvoja Hrvatića, a drugi put spominje »neki izvadak Milića Velimišića, kroniste bosanskoga« (str. 272). Iz tih podataka autorica izvlači zaključak:

Iako nas ovi podaci ne upućuju ni na kakav nama poznati historiografski rad, ipak pridonose zaključku da su djela toga žanra u srednjovjekovnoj Bosni morala postojati, te podržavaju pretpostavku da su mogla biti pisana i na narodnom jeziku ...«. (str. 272)

Dakle, mogla je, ali nije i morala postojati takva književnost.

Premda i sama autorica priznaje da se upravo u epigrafici »skrivaju ponekad i svojevrsne literarne vrednote i originalnost, naročito u epitafima, koji i čine najveći broj epigrafskih spomenika« (str. 281) kao i to da je stopostotno pouzdana njihova provenijencija (str. 284), ipak je ona u njezinoj procjeni daleko ispod »religijske književnosti« jer je glavno mjerilo količina teksta: »... po obimu cjelokupnog fonda ona [tj. epigrafika] stoji daleko ispod ukupnog kvantuma teksta religijske književnosti...« (str. 281). Autorica se ne upušta na ukazivanje literarnoga, osobitoga i originalnoga ni u kojoj vrsti natpisa nego je okupirana statistikom (doduše zastarjelom), brojem i lokacijom stećaka, te postotkom zastupljenosti natpisa na njima, mogućim sastavljačima tekstova i realizatorima natpisa (tj. klesarima), kao i problemom njihova datiranja u čemu joj »ne pomaže paleografska analiza« (str. 285) jer zapis u potpunosti ovisi o vještini i pismenosti klesara koji su »najčešće potpuno nepismeni« što najbolje demonstriraju naopako uklesani natpisi »jer je klesar tako naopako okrenuo predložak koji mu je napisao pisar« (str. 287). Nakon što nije riješila pitanja tko je sve svoje vječno počivalište signirao stećkom i tko je natpise sastavljao, a tko ih je uklesao (str. 287–288), autorica prelazi na svoj teren, tj. iznosi zbog čega su »natpisi na stećcima veoma interesantni za lingvističku nauku, u prvom redu za historiju jezika i za historijsku dijalektiku« [sic!] (str. 289). Tu se prvenstveno bavi uporabom tzv. »crkvenoslavinizama« (str. 287–292), ali bi se moglo reći da tendenciozno ističe utjecaj »srpskoslovenske grafijske škole« koja je prisutna na nekoliko natpisa iz pograničnoga područja (Goražde, Rogatica, Kalesija), na štetu prezentiranja stvarnoga stanja i činjenica koje su prisutne na većini natpisa. Iz spomenutih konkretnih relikata iz opće staroslavenske jezične baštine čini mi se da ne izvlači logičan zaključak², tim više što tvrdi da je od dijalekatskih obilježja najizrazitiji ikavizam³, te uporaba glagola »prijati« (tj. uzeti, primiti) i sl. U zadnjem pasusu daje kronološki pregled postojećih natpisa naglašavajući da većina natpisa na stećcima nije datirana.⁴ Na sadržaj i poruku natpisa osvrće se usput. U zaključku ističe da su natpisi na stećcima »svratili na sebe vrlo rano pažnju naučnika različitih profila... ali su ipak osta-

2 »Uopće, probijanje crkvenoslavenizama u kasnijem periodu, XV–XVI v., logično je povezati s pravoslavnom crkvom, iz čijeg su liturgijskog vokabulara prodirali crkvenoslavenski oblici na tradicionalne natpise na stećcima« (str. 292).

3 »... najviše pada u oči ikavizam, koji se, uglavnom, ali ne i isključivo, veže za spomenike sa prostora na kojem je i danas takva zamjena jata« (str. 292).

4 Iz 12. stoljeća ima ih šest, iz 13. pet (od kojih je jedan na latinskom »pa ne ulazi u krug ovih razmatranja«), a najviše natpisa na stećcima jest iz 14. i 15. stoljeća pored glagoljskog natpisa iz Manastiriška u Kijevcima blizu Bosanske Gradiške (10.–11. stoljeća) i Humačke ploče (10.–11. stoljeća).

la mnoga neriješena pitanja, a prije svega lingvistička obrada cijelog korpusa, što bi, svakako, pomoglo i književnim historičarima da bolje shvate, pa onda i vrednuju pojedine epitafe, kao i bosansku epigrafiku u cjelini« (str. 308). Da je osobito cijenila literarnost toga dijela srednjovjekovne književnosti, razvidno je iz riječi: »Književna djelatnost koja pruža najveće mogućnosti literarnog procjenjivanja jeste epigrafska književnost, jedina koja se bez obzira na svoja ograničenja može smatrati originalnim produktom« (str. 351–352).

Administrativno-pravna pismenost tvori posebno poglavlje srednjovjekovne književnosti, budući da se u raznim poveljama, listinama i testamentima nalaze razne literarne natruhe u arengama. Tu se često pojavljuju razna razmišljanja i poimanja u kojima su nerijetke reminiscencije iz religiozne literature, uglavnom iz Svetoga pisma. Iako je ta građa, koja je najvećim dijelom propala, kudikamo važnija za proučavanje povijesti, kulturnih, ekonomskih, političkih i društvenih prilika, važan je izvor za proučavanje razvoja narodnoga jezika ma koliko su povelje pisane prema ustaljenim formularima. Najveću je pažnju posvetila povelji Kulina bana iz 1189. godine i zgodno pokazala što se sve može doznati iz jednoga takva dokumenta o trgovini. Iz izlaganja je očito da tekst na latinskom, koji se nalazi na gornjem dijelu te povelje, narušava Kuninu koncepciju jednojezične srednjovjekovne bosanske pismenosti pa pristaje uz hipotezu »da je latinski tekst pisao dubrovački notar Marin« dodajući »da je slabo vjerovatno da bi na dvoru bana Kulina katolički svećenik mogao da zauzima tako važan položaj« (str. 329) nego je na banovu dvoru bio netko tko je znao prevesti s latinskoga.⁵

Svekoliku srednjovjekovnu literarnu produkciju autorica je čvrsto vezala uz Crkvu bosansku, narodni jezik, koji naziva »srpskohrvatskim«, i pismo ćirilicu. Knjiga je inače vrlo informativna i zapravo je sinteza bosanskohercegovačke srednjovjekovne pismenosti i literarnih djelatnosti od početaka do sredine 15. stoljeća. Za ispravno razumijevanje toga djela, osobito atribucije *bosanska književnost*, nužno je još jednom prisjetiti se Kulinina objašnjenja te atribucije iz 1974.⁶ Također mi se čini da je još tada u uvodnoj studiji najjezgrovitije razlučila pismenost od literature, te njiho-

⁵ »Prije će odgovarati istini da je latinski tekst napisan u Dubrovniku kako bi se u njemu utvrdili svi oni elementi ugovora koji su bili bitni za Dubrovčane, a taj je tekst onda preveden na Kulinovu dvoru što onda ipak dozvoljava pretpostavku da se u Kulinovoj okolini nalazilo lice koje je znalo dovoljno latinski da izvrši prevod« (str. 329–330).

⁶ Za razumijevanje nekih drugih pojedinosti treba spomenuti i to da je Kuni u svakodnevnom ophođenju i znanstvenim radovima uvijek bila bliža tzv. *istočna varijanta*, da je vjerovala u jednost jezika i rabila naziv »srpskohrvatski«.

vo poimanje srednjovjekovnoga čovjeka od današnje percepcije.⁷ Zaronila je prvenstveno preko lingvističkih disciplina i podarila čitateljstvu svoje zrelo viđenje srednjovjekovne pismenosti i literature na bosanskohercegovačkim prostorima.

Premda u knjizi ima stavova koji se ne mogu podržati (primjerice da je sv. Jakov Markijski bio inkvizitorom), podržavam, kao zaključak ovoga prikaza, zaključnu rečenicu autoričina zaključka: »Cjelokupni korpus bosanske književne produkcije zaslužuje pažnju ne samo za književna nego i za lingvistička, historijska i kulturnohistorijska istraživanja bez obzira na to što je bosanska srednjovjekovna književnost sačuvana u malom obimu i pruža nam, u stvari, samo naznake o nekadašnjoj stvarnoj književnoj produkciji, koja usljed nesrećnih historijskih okolnosti nije uspjela da stigne do naših dana« (str. 353).

Pavao Knezović

⁷ »Pri svemu tome treba imati na umu da je danas nama daleko bliža i razumljivija pismenost pisana narodnim jezikom, pa smo zbog toga skloni da je preferiramo, tražeći u njoj tekstove sa literarno-estetskim vrijednostima, odbacujući religioznu književnost kao neoriginalnu, što ona velikim dijelom i jest, mada ne u istoj mjeri na svim prostorima. Ipak, treba shvatiti da za srednjovjekovnog čovjeka čitav kompleks ove literature ima kapitalan značaj i da se kultura toga vremena ne može shvatiti bez zaronjavanja u ove sfere«, Herta Kuna: *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Knjiga I (*Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*), Svjetlost, Sarajevo 1974., 12.